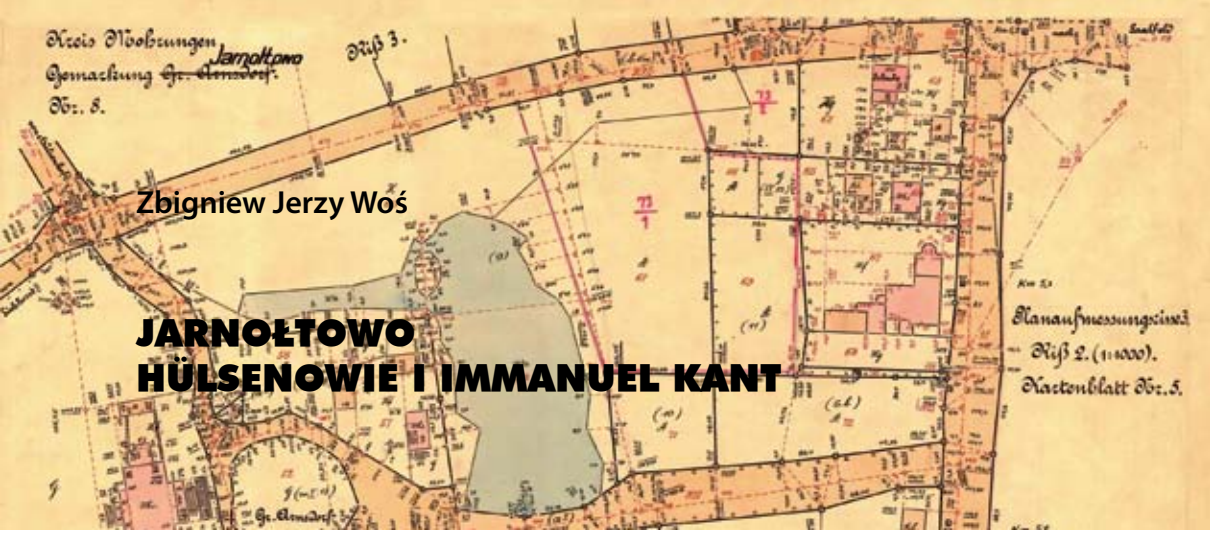

Zbigniew Jerzy Woś

JARNOŁTOWO HÜLSENOWIE I IMMANUEL KANT

Immanuel Kant urodził się 22 kwietnia 1724 roku w Knipawie, jednym z trzech miast o tradycjach średniowiecznych, tworzących Królewiec (niem. Königsberg). Kilka miesięcy później, 13 czerwca 1724 roku, król Fryderyk Wilhelm I scalił te trzy miasta – Stare Miasto, Knipawę i Lipnik – urzędowo w jedno[1]. Od tego czasu nazwa oficjalna Królewca brzmiała: Królewsko-Pruskie Stołeczne i Rezydencjonalne Miasto Królewiec (niem. Königlich Preussische Haupt- und Residenzstadt Königsberg). Rodzina ojca Kanta była pochodzenia szkockiego[2], przybyła do Prus w XVII stuleciu, początkowo poprzez Gdańsk do Kłajpedy i Tylży, a później do Królewca. Ojciec, rymarz specjalizujący się w produkcji siodeł, Johann Georg Cant (1683–1746), pisał jeszcze swoje nazwisko przez „C", syn już przez „K" – Kant. Jego matka Anna Regina Reuter (1697–1737), córka rymarza, także pochodziła z rodziny o szkockich korzeniach, wywodzącej się z Norymbergi w Bawarii. Matka Kanta była mocno związana z religijnym ruchem pietystycznym[3].

1 S. Dietzsch, *Immanuel Kant. Biografia*, tłum. K. Krzemieniowa, Warszawa: Wiedza Powszechna, 2005, s. 18; Królewiec, w: *Encyklopedia Warmii i Mazur* [online], encyklope-dia.warmia.mazury.pl/index.php/Kr%C3%B3lewiec [data odczytu: 22 maja2023].

2 Zaznaczyć należy, że było to przypuszczenie Kanta, niemożliwe do potwierdzenia w świetle dostępnych obecnie dokumentów archiwalnych, zob. Z. Kieliszek, *Relacje rodzinne Immanuela Kanta*, Forum Teologiczne, XXII, 2021, przyp. 32, s. 46.

3 M. Schönfeld, M. Thompson, *Kant's Philosophical Development*, w: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online], ed. Edward N. Zalta, plato.stanford.edu/entries/kant-development/ [data odczytu: 23 maja 2023].

Dzień po narodzinach, 23 kwietnia 1724 roku, potomek Cantów został ochrzczony imieniem Emmanuel. Z czasem przyszły filozof zmienił swoje imię i używał go w formie Immanuel (co z hebrajskiego oznacza ,,Bóg z nami"). Był czwartym z dziewięciorga dzieci (tylko pięcioro jego rodzeństwa dożyło wieku dojrzałego). Wraz z przyszłym filozofem wzrastały cztery siostry (Regina Dorothea, 1719–1792; Maria Elisabeth, po mężu Krönert, 1727–1796[4]; Anna Louise, po mężu Schultz, 1730–1774; Catharina Barbara, po mężu Theuer, 1731–1807) i brat Johann Heinrich (1735–1800)[5].

W 1729 roku zmarł ojciec Anny Kant, z którym rodzice Immanuela prowadzili wspólny rymarski interes biznesowy. Rodzina została zmuszona do opuszczenia centrum miasta i przeprowadziła się na ulicę rymarzy: Sattlerstrasse. Kant stracił bogatych klientów i jego dochód systematycznie spadał. Warunki życia rodziny znacznie pogorszyły się.

W 1731 roku Immanuel rozpoczął naukę w miejscowej szkole szpitala Świętego Jerzego, w której nauczano głównie katechezy. Rok później dzięki pomocy pastora Franza Schultza, który był znajomym matki, przeniesiono go do kolegium pietystycznego dla chłopców, gdzie pobierał naukę aż do 1740 roku[6]. Zajęcia odbywały się tam sześć dni w tygodniu, niedziele pochłaniało odrabianie prac domowych i modlitwy. Podstawowymi przedmiotami były łacina i religia oraz podstawy matematyki. Tamtejsi nauczyciele uznawali, iż wszystkiego, co dotyczy natury i pojmowania świata, wystarczająco naucza Biblia. Szkoła miała przygotować uczniów do kariery administracyjnej i biurowej, zatem zakres nauki nie musiał być zbyt szeroki. Okres ten Kant później oceniał jako najcięższe lata życia, kiedy rządziła dyscyplina, smutek i brak wolności.

W 1736 roku umarła matka, a owdowiały ojciec utracił pracę i pozostał bez źródeł dochodu. Kontynuacja nauki stała się możliwa dzięki stypendium i wsparciu finansowym wuja, szewca Richtera. W 1740 roku Immanuel Kant wstąpił na uniwersytet w Królewcu. Intencją rodziny wspieraną przez pastora Schultza była nadzieja, że zostanie on teologiem i będzie realizował karierę kościelną. Młody student wybrał jednak naukę logiki, etyki, metafizyki, prawa naturalnego i matematyki, najprawdopodobniej pod wpływem swego doradcy Martina Knutzena (1713–1751). To wówczas, korzystając z prywatnej biblioteki Knutzena, poznał dzieła filozofów Gottfrieda Leibniza i Christiana Wolffa oraz Davida Hume'a. Przyznał później, że to właśnie czytanie Hume'a zapoczątkowało jego przebudzenie z dogmatycznej drzemki i pozwoliło w nowy sposób postrzegać filozofię tego świata.

4 Nazwisko w formie Krönert podaje K. Vorländer w publikacji *Immanuel Kant – Der Mann und das Werk*, Münster 1924, IV. Der alte Kant. 8. Die letzten Jahre. Testament und Erben, [online] textlog.de/36579.html [data odczytu: 22 maja 2023]. Natomiast S. Dietzsch, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., s.195, przywołuje pisownię tego nazwiska jako Kröhnert.

5 Z. Kieliszek, *Relacje rodzinne*…, dz. cyt., s. 34.

6 S. Dietzsch, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., s. 26.

Młody Kant nie był zamkniętym w sobie i zdziwaczałym osobnikiem, jak niekiedy bywa opisywany. W okresie studiów, obok nauki, często brał udział w zabawach i spotkaniach towarzyskich, podczas których bywał duszą towarzystwa; zawsze modnie ubrany, szarmancki, elokwentny, z niewyczerpanym zapasem anegdot i poczuciem humoru oraz oryginalnych replik. Był też dobrym graczem w karty, także tam gdzie stawką były pieniądze.

W 1744 roku Johann Kant doznał wylewu. Immanuel musiał zaopiekować się chorym ojcem i młodszym rodzeństwem, przestał chodzić na wykłady i zajęcia uniwersyteckie, został głową rodziny. W 1746 roku pochował swego ojca (na cmentarzu dla ubogich), napisał większość swojej pierwszej pracy, którą przedłożył do cenzora i opłacił wydawcę. W 1747 roku uregulował formalności rodzinne, po czym poświęcił się własnym sprawom. Wydał pierwszą rozprawę „Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte…" – w wolnym przekładzie: Myśli o prawdziwej ocenie sił żywych – będącą jego debiutem naukowym[7].

W 1747 roku, nie ukończywszy formalnie uczelni, bez dyplomu, wyjechał z miasta do pracy jako nauczyciel na wsi. Został nauczycielem trzech z pięciu synów pastora Daniela Ernsta Anderscha w Judtschen (około stu kilometrów na wschód od Królewca, obecnie ros. Wesołówka w obwodzie królewieckim[8]). Śladem pobytu tam jest wpis z 27 października 1748 roku w księdze chrztów, gdzie *studiosus philosophiae* Immanuel Kant widnieje jako świadek chrztu Samuela Challeta, syna miejscowego nauczyciela.

Za filozofem i biografem Kanta, Karlem Vorländerem, wolno powiedzieć, iż Kant około 1750 roku pozostawił Judtschen i udał się do Jarnołtowa (niem. Gross Arnsdorf). Datę tę przywołuje się na podstawie wpisów w księdze chrztów w Judtschen, gdzie w zapisach z 1751 roku jako świadek występuje już inny, nowy nauczyciel (student teologii), co pozwala wnioskować, iż do tego czasu Kant został zastąpiony i wyprowadził się z Judtschen[9]. Na rok 1750 może wskazywać też fakt, iż w lipcu tego właśnie roku jego dotychczasowy uczeń zakończył edukację domową i rozpoczął naukę w Berlinie. Kant został prywatnym nauczycielem (niem. Hofmeister) w majątku właściciela Jarnołtowa Bernarda Fryderyka von Hülsena (niem. Bernhard Friedrich von Hülsen). Nauczał trzech jego synów: 13-letniego Krzysztofa Ludwika (niem. Christopher Ludwig), 10-letniego Ernesta Fryderyka (niem. Ernst Friedrich) i 6-letniego Jerzego Fryderyka (niem. Georg Friedrich)[10]. Pracował tam równolegle

7 M. Schönfeld, M. Thompson, *Kant's Philosophical*…, m. cyt.

8 Stosowanie wyłącznie polskiej nazwy Królewiec dla miasta o obecnej nazwie rosyjskiej Kaliningrad i – konsekwentnie – nazwy obwodu królewieckiego w miejsce obwodu kaliningradzkiego zaleca Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej uchwałą podjętą 12 kwietnia 2023 r. i ogłoszoną 9 maja 2023 r. (gov.pl/web/ksng/125-posiedzenie-komisji-standaryzacji-nazw-geograficznych-poza-granicami-rp [data odczytu: 21 maja 2023].

9 K. Vorländer, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., *I. Die Jugend. 4. Hauslehrertum und Habilitation. Bei Pfarrer Andersch in Judtschen*, [online] www.textlog.de/35594.html [data odczytu: 22 maja 2023].

10 Tamże, I. *Die Jugend. 4. Hauslehrertum und Habilitation. Bei Major von Hülsen in Arnsdorf*, [online] www.textlog.de/35593.html [data odczytu: 21 maja 2023].

z innym pedagogiem, który nauczał chłopców języka francuskiego (Kant rozumiał język francuski, ale nie mówił nim). Należy przyjąć, iż Immanuel Kant w Jarnołtowie przebywał do początku 1754 roku. Potwierdzeniem powrotu do Królewca może być opublikowany w czerwcu tego roku w lokalnej gazecie artykuł Kanta[11]. Na datę tę wskazuje także list Kanta pisany w Królewcu 10 sierpnia 1754 roku do Krzysztofa Ludwika von Hülsena, w którym Kant informuje adresata o wysyłce podręczników do łaciny i historii oraz dwóch obrazków dla jego młodszego brata oraz dla ojca[12]. Z kontekstu całego listu i jego tonu wynika, że Kant bardzo niedawno opuścił dom Hülsenów.

Dodać należy też argument szerzej niepublikowany. Lata 1750–1754 jako okres pobytu Immanuela Kanta w Jarnołtowie wskazano także w sprawozdaniu z 16 stycznia 1855 roku z wizytacji kościoła i parafii w Jarnołtowie, zawierającym opis historii wsi i parafii sporządzony przez pastora Glogana. Dokument ten sygnował wówczas August Fryderyk hrabia von Hülsen, patron i opiekun parafii, generał dywizji w stanie spoczynku, syn jarnołtowskiego ucznia Kanta, Jerzego Fryderyka. Oryginał dokumentu zachował się w Archiwum Państwowym w Olsztynie[13].

Po pobycie w Jarnołtowie Kant nawiązał bliskie, trwające przez wiele lat stosunki z rodziną Hülsenów. Świadectwem tego są listy, zarówno ojca, jak i uczniów, w których dawnego nauczyciela jeszcze po wielu latach informowali o wszystkich rodzinnych wydarzeniach. Gdy siedem lat później, w 1761 roku, Jerzy Fryderyk dostał się na studia, zamieszkał u swojego byłego nauczyciela w Królewcu. Po roku studiów pozostawił uniwersytet i przeszedł do szkoły oficerskiej. Żegnając się ze swoim nauczycielem i opiekunem, napisał do niego dziękczynny list, który ten przechowywał wśród gromadzonych dokumentów prywatnej biblioteki.

Kant w Jarnołtowie nie tylko nauczał synów właściciela majątku. Zapewne pracował też nad przyszłą pracą magisterską – dzisiejszy odpowiednik dysertacji doktorskiej – „O ogniu" (łaciński oryginał „De ignis"). Obserwował także wiejskie życie i panujące stosunki społeczne. Musiał dostrzegać różnicę w życiu chłopów pańszczyźnianych w Jarnołtowie i w życiu korzystających z przywileju wolności i braku pańszczyzny mieszkańców okolic Judtschen, gdzie wcześniej pracował. Bezsprzecznie pobyt w Jarnołtowie wywarł wpływ na późniejszą postawę i myśli Kanta. Podczas wykładów z pedagogiki przywoływał doświadczenia i spostrzeżenia zebrane podczas pracy prywatnego nauczyciela. I odwrotnie, Kant zapewne przyczynił się, a może nawet sprawił, że jego uczeń Jerzy Fryderyk von Hülsen z własnej woli uwolnił poddanych mu chłopów z poddaństwa i pańszczyzny. Znana jest przy tym wypowiedź

11 S. Naragon, Kant in the classroom. Materials to aid the study of Kant's lectures. The Hofmeister, [online] users-manchester-edu.translate.goog/facstaff/ssnaragon/kant/students/studentHofmeister.htm?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=pl&_x_tr_hl=pl&_x_tr_pto=sc [data odczytu: 21 maja 2023].

12 Tamże.

13 Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), zespół: Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, sygn. 367/7, s. 22–25.

Kanta z 1795 roku o poniżającej i ciężkiej sytuacji poddanych chłopów. Obraz przedstawiający dolę jarnołtowskich chłopów służył zapewne filozofowi do informowania i kształtowania poglądu znanego ówczesnego polityka Friedricha Leopolda von Schröttera, będącego orędownikiem likwidacji pańszczyzny i współtwórcą późniejszego ogólnopaństwowego aktu prawnego w tej sprawie.

Dlaczego Kant negatywnie oceniał pańszczyznę? Otóż junkrzy pruscy będący właścicielami majątków dysponowali prawem zakazania chłopom opuszczania swoich gospodarstw bez pozwolenia oraz prawo sprowadzania z powrotem (także siłą) chłopów, którzy uciekli i zamieszkali albo w mieście, albo w innym majątku. Pan był nie tylko pracodawcą swoich chłopów oraz właścicielem ich ziemi. Miał także nad nimi jurysdykcję poprzez sądy dworskie (tzw. sądy patrymonialne), mógł nakładać kary od niewielkich grzywien za małe przewinienia, po kary cielesne, w tym chłostę i więzienie[14]. Niemiecki historyk emigracyjny Hans Rosenberg tak opisał reżim miniaturowych autokracji:

> *Miejscowa dominacja była pełna, gdyż, z upływem czasu, junkier stał się nie tylko wymagającym właścicielem ziemskim, dziedzicznym panem chłopów, aktywnym przedsiębiorcą, pieczołowitym zarządcą majątku i dorywczym kupcem, ale także patronem miejscowego kościoła, szefem policji, prokuratorem i sędzią.* […] *Wielu tych ekspertów od lokalnej tyranii miało doświadczenie w chłostaniu grzbietów, biciu twarzy i łamaniu kości „nieposłusznych" i „hardych" poddanych chłopów*[15].

Nie wszyscy chłopi w dawnych Prusach Książęcych byli poddanymi panów tak jak w opisywanym dawnym Jarnołtowie. Byli też wolni chłopi – potomkowie wolnych osiedleńców, tacy jak chłopi w Judtschen, których wcześniej obserwował Kant. W tej części Prus w ostatnich latach XVIII wieku wolni chłopi prowadzili 13 tysięcy spośród 61 tysięcy gospodarstw.

Wymiar pańszczyzny w Prusach wahał się zwykle między dwoma a czterema dniami pracy w tygodniu[16]. Chłopi jednak nie cierpieli dotkliwej biedy. Pańszczyzna nie była na tyle wielkim obciążeniem, by uniemożliwić chłopom utrzymywanie się na rozsądnym poziomie ze swoich działek.

Wielkim zwolennikiem likwidacji pańszczyzny był król Fryderyk Wilhelm III. Już w 1799 roku wydał rozkaz, aby zlikwidować pańszczyznę w domenach królewskich. Opór Generalnego Dyrektorium i argumenty, że zmiany w statusie chłopów w domenach będą inspiracją do zmiany takiego statusu w posiadłościach szlacheckich i mogą wywołać powstanie chłopów, najliczniejszej grupy ludności, odsunął jednak wykonanie tego rozkazu do 1803 roku. Dla-

14 S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa: Książka i Wiedza, 2004, s. 47–48.
15 Cyt. za: Ch. Clark, *Prusy: powstanie i upadek 1600–1947*, tłum. J. Szkudliński, Warszawa: Bellona, 2009, s. 163. Rosenberg zawarł tę myśl w książce *Bureaucracy, Aristocracy & Autocracy. The Prussian Experience, 1660–1815*, Cambridge Massachusetts 1966, s. 30, 60.
16 Tamże, s. 164.

tego nie może dziwić fakt, iż Jerzy Fryderyk von Hülsen za uwolnienie w 1800 roku z własnej woli poddanych mu chłopów w Jarnołtowie z poddaństwa i pańszczyzny otrzymał od króla tytuł hrabiego. W Prusach powszechne uwolnienie z poddaństwa i pańszczyzny nastąpiło w wyniku tak zwanej reformy Steina, edyktu królewskiego z 9 października 1807 roku[17].

Ten sam Jerzy Fryderyk wybudował w Jarnołtowie nowy dwór otoczony rozległym parkiem. Korzystał też z pomocy Kanta przy kształceniu własnych dzieci, o czym świadczy kierowany do niego 1 maja 1784 roku list od filozofa, w którym ten wskazuje i poleca mu kilku nauczycieli, studentów Albertyny. Tym sposobem synowie Jerzego Fryderyka von Hülsena, hrabia Karol Kazimierz von Hülsen, późniejszy generał major i właściciel majątku Wiese (Barzyna w gminie Rychliki) oraz hrabia August Fryderyk von Hülsen, późniejszy generał i komendant Gdańska oraz właściciel Jarnołtowa, pierwsze nauki pobierali w Jarnołtowie od nauczyciela wskazanego przez Immanuela Kanta.

Po opuszczeniu Jarnołtowa Kant przez pewien czas był nauczycielem domowym u hrabiego von Keyserlingka w posiadłości Waldburg-Capustigall w pobliżu Królewca[18], forma pobytu nie jest jednak jednoznacznie ustalona. Prawdopodobnie powrócił do Królewca, a jedynie okresowo odwiedzał rezydencję Keyserlingka i wówczas nauczał i udzielał korepetycji. Nawiązanie kontaktów z tą rodziną pozwoliło wejść młodemu filozofowi w środowisko arystokracji królewieckiej. W późniejszym okresie Immanuel Kant bywał częstym gościem honorowym w domu hrabiny Caroline Charlotte Amalie von Keyserlingk, stanowiącym centrum intelektualne i artystyczne Królewca.

17 kwietnia 1755 roku Kant złożył do dziekana wydziału filozofii uniwersytetu w Królewcu swoją pracę magisterską „O ogniu" pisaną po łacinie. 13 maja obronił dysertację i zdał egzamin magisterski. 12 czerwca, podczas publicznej ceremonii w dużej auli uniwersytetu, Kant odebrał dyplom magistra, po czym wygłosił krótką mowę po łacinie (jej treść nie zachowała się)[19]. Po obronie pracy naukowej Kanta zatrudniono jako kuratora uniwersytetu, nie było dla niego wolnego miejsca w katedrze filozofii. W tym samym roku habilitował się. W 1765 roku został zastępcą bibliotekarza biblioteki zamkowej, a od 1766 roku kustoszem gabinetu przyrodniczego. Katedrę i nominację na profesora logiki i metafizyki otrzymał po 15 latach, w 1770 roku. Do tego czasu żył bardzo skromnie, otrzymywał niewielkie uposażenie od władzy królewskiej. Po 1768 roku mieszkał u wydawcy i księgarza Johanna Jakoba Kantera. Najpierw na Rynku Wolarskim (niem. Ochsenmarkt) nad rzeką Pregołą, a następnie przy ulicy Staromiejskiej Długiej (niem. Altstädtische Langgasse)[20].

17 Tamże, s. 298.

18 *Kant auf Reisen. Stationen in der näheren Umgebung von Königsberg*, [online] www.online.uni-marburg.de/kant_old/webseitn/bio_reis.htm [data odczytu: 24 maja 2023]; K. Vorländer, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., *I. Die Die Jugend. 4. Hauslehrertum und Habilitation. Bei Graf Keyserling in Rautenburg?*, [online] text-log.de/35592.html [data odczytu: 24 maja 2023].

19 K. Vorländer, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., *I. Die Die Jugend. 4. Hauslehrertum und Habilitation. Promotion und Habilitation*, [online] textlog.de/35605.html [data odczytu: 24 maja 2023].

20 Tamże.

Gdy został profesorem tytularnym, jego główne dochody zaczęły stanowić honoraria płacone przez studentów. Pozwolił sobie wówczas na kupno domu i utrzymanie służącego, począł wydawać proszone obiady. Chętnie bywał w świecie i dawał się zapraszać ludziom z królewieckich wyższych sfer. W 1783 roku zakupił za 5500 talarów dwupiętrowy, ośmiopokojowy dom z ogrodem przy ulicy Księżnej 3 (niem. Prinzessinstrasse) i urządził salę, w której prowadził wykłady. Zamieszkał w nim w 1787 roku[21]. W latach 1786 i 1788 Kant był rektorem macierzystego uniwersytetu w Królewcu, w 1787 roku został przyjęty do Akademii Nauk w Berlinie. Największe ówczesne uniwersytety niemieckie – w Halle, Jenie, Erlangen, Mittau – proponowały mu katedrę filozofii. Zawsze odmawiał[22]. Dokonania Kanta w zakresie epistemologii i etyki wywarły silny wpływ na rozwój całej europejskiej filozofii. Pozostawił po sobie ogromny uniwersalny dorobek naukowy, z którego pokolenia czerpią do dziś.

Immanuel Kant prowadził nauczanie aż do 1796 roku, ale w ostatnich latach pracy zderzył się z eskalacją cenzury. W 1794 roku poinstruowano go (rozporządzeniem Rady Ministrów z 1 października 1794 roku), aby powstrzymał się od przedstawiania tekstów i teorii religijnych sprzecznych z głoszonymi w Biblii[23]. Podczas wykładów nie mógł przekazywać własnych poglądów, treść mogły wypełniać jedynie teorie ze wskazanych przez ministra podręczników. Filozof własne poglądy przekazywał studentom wówczas jedynie poprzez sugestie, ironię itp.

Kant miał swoje przyzwyczajenia, opracowany i przestrzegany z ogromną precyzją rozkład dnia. Nadał swemu życiu rygorystyczny porządek i nie godził się na żadne odstępstwo od raz ustalonych i zaplanowanych przez siebie reguł. Co dzień lokaj, były żołnierz Martin Lampe, za pięć piąta wkraczał do pokoju i wołał: *Panie profesorze, już czas*. Kant reagował bez zwłoki, gdy zegar wybijał piątą siedział już przy stole śniadaniowym, pijąc filiżankę herbaty oraz paląc cygaro. Około siódmej szedł zwykle do pokoju, w którym czytał, a stamtąd wracał do gabinetu, gdzie pracował do dwunastej czterdzieści pięć. Po tym wychylał kielich węgrzyna (był stanowczym przeciwnikiem piwa) i o pierwszej siadał do obiadu. Każdego dnia zapraszał na obiad kilku przyjaciół. Posiłek trwał zazwyczaj trzy lub cztery godziny, rozprawiano najpierw o pogodzie, później przechodzono do tematów naukowych, na zakończenie omawiano szczegółowo wiadomości dnia, o których informowały gazety (wiadomo, że przez 37 lat Kant czytywał dziennik wydawany przez Hartunga). Po obiedzie Kant szedł na przechadzkę do twierdzy Friedrichsburg, zawsze o tej samej porze i tą samą drogą, ochrzczoną przez miejscowych mianem „drogi filozofa". Po powrocie ze spaceru zasiadał przy swoim stole do lektury i czytał. Jego księgozbiór podręczny liczył około 450 woluminów.

21 J. Sikorski, J. Jasiński, *Mikołaj Kopernik i Immanuel Kant. Dwie najwybitniejsze postacie na ziemiach niegdyś pruskich*, Olsztyn: Pracownia Wydawnicza ElSet, 2014, s. 55. Budynek rozebrano podczas przebudowy ulicy w 1893 r.
22 Tamże, s. 58.
23 K. Vorländer, *Immanuel Kant…*, dz. cyt., *IV. Der alte Kant. 3. Wirkung der Religionsschrift. Die Kabinettsorder*, [online] textlog.de/36170.html [data odczytu: 22 maja 2023].

W chwilach wytchnienia Kant zajmował miejsce przy piecu, patrząc przez okno na starą wieżę Löbenicht. Gdy topola sąsiada, rosnąc, zasłoniła widok z okna na wieżę, rozpraszało to umysł filozofa do tego stopnia, że topolę ścięto.

Kolacji zwykle nie jadał. Kwadrans przed dziesiątą wycofywał z umysłu myśli zbyt absorbujące, zgodnie z zasadą, że mogłyby stać się przyczyną bezsenności. Najmniejsze bowiem zaburzenie zwyczajowej pory zasypiania było dla niego w najwyższym stopniu nieprzyjemne. Rozbierał się sam, co uczyniwszy, kładł się na łóżku i owijał w kołdrę w ustalony sposób. Kołdra Kanta wiosną była zawsze bawełniana, jesienią wełniana, z nastaniem zimy używał obu, zaś przeciw dotkliwym chłodom zabezpieczał się kołdrą puchową. Dla podkreślenia specyfiki osobowości Kanta biografowie często przywołują szereg drobnych szczegółów z jego postępowania. Brak guzika przy surducie studenta rozpraszał myśli filozofa podczas wykładów. Pedantycznie układał przedmioty na biurku, ze ścisłym przestrzeganiem miejsca i kierunku ich ułożenia; obsesyjnie unikał picia piwa i dopatrywał się w nim źródła wielu chorób; unikał pocenia się i nie znosił zapachu potu.

Jednym ze znanych obyczajów życia codziennego Kanta była niechęć do opuszczania Królewca, można jednak – poza Jarnołtowem – wymienić jeszcze inne jego podróże poza to miasto. Kant odwiedzał położoną około 5 km na zachód od Królewca wieś Judyty (niem. Juditten; obecnie obszar Królewca), bywając u swego wieloletniego przyjaciela Brytyjczyka Josepha Greena. Green zajmował się handlem i łączyły go najprawdopodobniej z Kantem także wspólne sprawy handlowe związane z prowadzeniem sklepu w Królewcu. Sklep ten stanowił dodatkowe źródło dochodów Kanta. Z dużym prawdopodobieństwem można powiedzieć, iż w latach 1763 i 1775 bywał, wraz z Greenem i jego szwagrem Robertem Motherbym, także w położonej na Mierzei Wiślanej Piławie (niem. Pillau, ros. Bałtijsk). Około 1770 roku odwiedził, wraz z Robertem Motherbym, Schorna, burmistrza Braniewa, miasta należącego jeszcze ówcześnie, pod nazwą Brunsbergi, do Rzeczypospolitej.

Częstym celem wędrówek Kanta była położona w Moditten (obecnie obszar Królewca) leśniczówka leśniczego Webstera. Tam podczas wakacji akademickich w 1763 roku napisał rozprawę „Rozważania o poczuciu piękna i wzniosłości" (niem. „Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen").

Podczas czterotygodniowej przerwy w wykładach, przypuszczalnie na przełomie lat 1765 i 1766, Kant przebywał u swojego przyjaciela generała majora Daniela Friedricha von Lossow w Gołdapi (niem. Goldap). Królewieckim wydawcą jego prac naukowych był urodzony w Gołdapi Johann Friedrich Hartknoch. Nie można wykluczyć, iż gołdapianin Hartknoch był inspiratorem i orędownikiem podróży Kanta do Gołdapi i jego znajomości z generałem von Lossowem. W czasie wyjazdu Kant prawdopodobnie mieszkał w obu domach generała, w Gołdapi[24] i w Kleszczowie (niem. Kleszowen, Kleschowen, obecnie ros. Kutuzowo w obwodzie królewieckim). Odwiedzał także wie-

lokrotnie pruskiego oficera, podpułkownika Friedricha Leopolda von Schröttera w jego majątku Wohnsdorf (ros. Kurortnoje), znanego pruskiego polityka, nadprezydenta i ministra finansów Prus Wschodnich i Prus Zachodnich. Wspominał, że był tam mile przyjmowany i czuł się tam jak we własnym domu, co wskazuje na dobre wzajemne stosunki między nimi.

Wyjazd w czasach młodości do Jarnołtowa był jednak jedną z najdalszych – licząc w kilometrach i najdłuższą – licząc w dniach podróżą Kanta z Królewca, podróżą, o której nie wspominają nawet niektórzy autorzy i znani jego biografowie.

Kant zmarł w swoim domu 12 lutego 1804 roku, w obecności jedynej żyjącej siostry (wdowy Cathariny Barbary Theuer), siostrzeńca i swojego przyjaciela Krzysztofa Wasiańskiego. Ostatnie jego słowa brzmiały: *Es ist gut* (to jest dobre). Wypowiedział je po chwili, kiedy Wasiański podał mu na łyżeczce odrobinę wina i słodzonej wody[25]. Nierostrzygalnym sporem pozostaje odpowiedź na pytanie, czy ostatnie słowa wielkiego filozofa należy rozumieć z wieloznacznym i symbolicznym podtekstem filozoficznym, czy też jako prostą reakcję człowieka na podany mu łyk napoju.

Kant pozostawił po sobie spory majątek, między innymi: dom sprzedany za 10100 guldenów oraz lokaty inwestycyjne o wartości 52987 guldenów plus wyposażenie domu sprzedane na licytacji. Zgodnie z testamentem beneficjentami podziału majątku zostali: przyjaciel i opiekun Kanta diakon Wasiański, profesor Gensichen (spadkobierca biblioteki Kanta), służący Lampe i Kaufmann, kucharka Louise Nitzschin oraz najbliższa rodzina: jedyna żyjąca siostra wdowa Barbara Theuer, czworo dzieci siostry Marii Elizabeth Krönert i czworo dzieci brata[26].

Pochowano go w iście królewskiej oprawie, w jego ukochanym Królewcu, gdzie mimo zawieruchy wojennej i przejścia dwóch totalitaryzmów spoczywa do dziś.

Według przekazu świadków Kant niejako powrócił raz jeszcze do Jarnołtowa, powrócił symbolicznie, bo przyjechały tu na kilka lat oryginały jego prac. Podczas drugiej wojny światowej składowano w Jarnołtowie księgozbiory królewieckie i archiwalia Uniwersytetu Królewieckiego. Były wśród nich także oryginały tekstów Kanta z lat 1776–1791, głównie jego odezwy do studentów, publikowane w przeddzień semestru letniego i zimowego. Do-

24 12 października 1996 roku w Gołdapi odsłonięto pomnik upamiętniający filozofa i jego podróż, zbudowany z trzech brył piaskowca, ułożonych w kształcie stylizowanej bramy wjazdowej do miasta, zob. J. Słoma, *Historia: śladami Immanuela Kanta*, 23.04.2017, [online] goldap.org.pl/2017/04/historia-sladami-immanuela-kanta/, [data odczytu: 22 maja 2023].

25 K. Vorländer, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., *IV. Der alte Kant. 8. Die letzten Jahre. Die letzten Monate. Das Sterben*, [online] textlog.de/36577.html [data odczytu: 22 maja 2023].

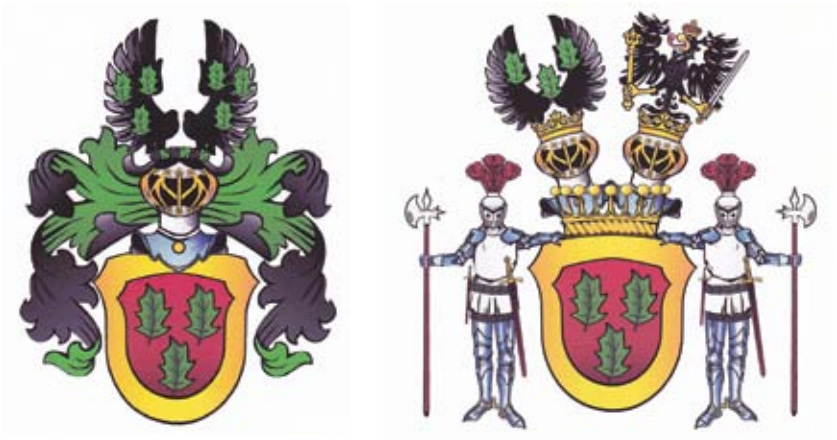
26 Tenże, *Immanuel Kant*…, , dz. cyt., *IV. Der alte Kant. 8. Die letzten Jahre. Testament und Erben*, [online] textlog.de/36579.html [data odczytu: 22 maja 2023].

kumenty te wywieziono z Królewca w obawie przed bombardowaniami miasta. W 1945 roku księgozbiory przewieziono z dworu w Jarnołtowie do stacji kolejowej Połowite, gdzie załadowano je na wagony. Po wielu perypetiach, w tym w długim postoju w Morągu (miano je przechowywać początkowo w składnicy tymczasowej na terenie Morąga), dotarły do Olsztyna. Prawdopodobnie jakaś część z nich zaginęła, ale sporo zachowało się i jest przechowywane obecnie w Archiwum Państwowym w Olsztynie. Wśród nich znajduje się też dyplom magisterski Kanta z 1755 roku[27].

Kierując się chęcią przywracania i umacniania pamięci o Immanuelu Kancie, 27 kwietnia 1994 roku odsłonięto na budynku ówczesnej miejscowej szkoły tablicę dla upamiętnienia jego pobytu w Jarnołtowie przed 240 laty. W 2019 roku tablicę odrestaurowano i przeniesiono na ścianę neogotyckiej wolnostojącej wieży dzwonnicy miejscowego kościoła. W roku następnym przystąpiono do budowy miejsca pamięci „Zakątek Immanuela Kanta" na terenie przykościelnym. Mieszkańcy Jarnołtowa z dumą spoglądają na nie, wiedzą bowiem, iż każda pisana w tysiącach egzemplarzy, w wielu językach biografia Kanta przywołuje i wymienia dawne Gross Arnsdorf, a obecne Jarnołtowo w Polsce.

Hülsenowie w Jarnołtowie

Von Hülsenowie to szlachecka rodzina z bogatymi tradycjami rycerskimi i wojskowymi, która pozostawała przez ponad 100 lat właścicielem majątku ziemskiego w Jarnołtowie. Trwale zapisali się w historii poprzez fakt zatrudnienia w Jarnołtowie Immanuela Kanta jako nauczyciela domowego.

1–2. Herb jarnołtowskich von Hülsenów w formie używanej do 1800 roku oraz po uzyskaniu tytułu hrabiowskiego, 2023. Rys. Stanisław Saternus (Olsztyn).

27 APO, zespół: Uniwersytet Albrechta w Królewcu, sygn. 1646/116, s. 372 i 1646/208, s. 43, za: S. Dietzsch, *Immanuel Kant*…, dz. cyt., s. 282. W niniejszym numerze biuletynu czytelnicy znajdą odrębny tekst autorstwa Cezarego Rzepczyńskiego i Aleksandry Wazio poświęcony wybranym archiwaliom kantowskich zachowanym w APO.

Szlachecki ród von Hülsenów pojawił się w Jarnołtowie w 1742 roku, kiedy to ówczesny major Bernhard Friedrich von Hülsen objął majątek w Jarnołtowie należący do jego żony Elisabeth von Diebes. Rodzicami Bernharda byli: Otto Heinrich von Hülsen, pruski porucznik, właściciel majątków Schönbaum (Drewnica koło Gdańska) i Plehendorf (Płonia, dziś w obszarze miasta Gdańska) i Anna Dorothea von Königsberg[28]. Bernhard Friedrich urodził się 13 maja 1700 roku, żonaty był co najmniej trzykrotnie. W 1736 roku ożenił się z Magdaleną Katarzyną von Bonin, która zmarła rok po ślubie w wyniku powikłań po urodzeniu syna. Następnie ożenił się z Elisabeth von Diebes, spadkobierczynią majątku w Gross Arnsdorf (Jarnołtowo). Związek ten nie trwało długo, Elisabeth wkrótce zmarła. Kolejne małżeństwo zawarł z Esther Wilhelminą Luisą Margarethe von Eppingen, jedyną dziedziczką posiadłości jej ojca w Wesselshöfen, Düsterwalde i Kelmkeim w powiecie bałgijskim, niedaleko Królewca[29]. W czasie gdy obejmował jarnołtowski majątek oraz gdy nieco później przyjmował tu Kanta, Bernhard Friedrich von Hülsen był majorem. Około 1755 roku awansowano go do stopnia pułkownika, a w 1756 został dowódcą Pułku Ziemi Królewieckiej (niem. Nr. 2. Das Königsberger Land Regiment)[30]. Zmarł w 1763 roku.

Immanuel Kant przyjechał do Jarnołtowa – najpewniej jesienią 1750 roku – po to, aby nauczać trzech najstarszych synów Bernharda Friedricha. Dlaczego von Hülsen wybrał jako nauczyciela właśnie młodego Kanta? Wybór nauczyciela w tamtym czasie następował na ogół z polecenia innych. Sprzyjający tej decyzji był zapewne fakt, iż von Hülsen jako oficer bywał w Królewcu. W owym czasie był także właścicielem majątków Wesselshöfen, Düsterwalde i Kelmkeim, które w posagu wniosła mu żona Esther. Dwór Hülsenów, w którym nauczał i mieszkał Kant, nie zachował się. Ten, którego ruiny pozostają do dziś w Jarnołtowie, zbudowano później, 16 lat po jego wyjeździe z majątku.

Po śmierci Bernharda Friedricha w 1763 roku właścicielem Jarnołtowa został jego syn Georg Friedrich von Hülsen (1744–1820). Georg Friedrich był cesarsko-pruskim majorem, radcą krajowym, kawalerem Orderu św. Jana i Orderu Czerwonego Orła. Ożenił się z Karoliną Katarzyną von Kanitz-Podangen (28.01.1750–2.08.1830), córką właściciela majątków Podągi (niem. Podangen) i Wikrowo (niem. Klein Wickerau i Gross Wickerau) w powiecie elbląskim. Należy tu wspomnieć, iż w Podągach burgrabia Friedrich Wilhelm von Kanitz w 1701 roku postawił okazały dwór w stylu późnoklasycystycznym[31]. Georg przed ożenkiem wybudował własną rezydencję i to na odpowiednim poziomie. Dwór w Podągach stał się inspiracją i wzorem do wzniesienia w 1770 roku podobnej siedziby majątku w Jarnołtowie[32]. Jarnołtowski dwór był jed-

28 E. H. Kneschke, *Neues allgemeines deutsches Adels-Lexicon*, Bd. 3, Leipzig 1861, s. 511–512.
29 R. Straubel, *Biographisches Handbuch der preussischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, Bd. 1, München: Saur, 2009, s. 248–249. Wesselshöfen (ros. Puszkino) było majątkiem ziemskim z folwarkami Kelmkeim i Düsterwalde, położonym ok. 18 km na północ od Mamonowa, na terenie dzisiejszego obwodu królewieckiego. Kelmkeim i Düsterwalde obecnie nie istnieją jako miejscowości.
30 E. Lange, *Die soldaten Friedrich's des Grossen*, Leipzig: H. Mendelssohn, 1853, s. 309.
31 L. Słodownik, *Wsie pasłęckie i elbląskie,* Elbląg: Stowarzyszenie „Zicherka", 2021, s. 469.
32 J. Sikorski, J. Jasiński, *Mikołaj Kopernik*…, dz. cyt., s. 51.

nym z pierwszych na tym terenie, okoliczne powstały znacznie później, odpowiednio: Wielki Dwór (niem. Ankern) w 1889 roku, Bądki (niem. Bündtken) w latach 1868–1870, Budwity (niem. Bauditten) w 1857, Tarpno (niem. Terpen) około 1860, Drynki (niem. Drenken) w 1870, Girgajny (niem. Gergehnen) około 1865[33].

W 1800 roku Georg Friedrich von Hülsen w Jarnołtowie i jego młodszy brat Bernhard Wilhelm we wspomnianych Wesselshöfen, Düsterwalde i Kelmkeim z własnej woli znieśli pańszczyznę, za co król Prus Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern wyniósł ich do dziedzicznego stanu hrabiowskiego. Od 29 stycznia 1800 roku przed ich nazwiskiem pisało się „graf" (hrabia)[34]. Po uhonorowaniu Georg Friedrich do dziedzicznego stanu hrabiowskiego przyjął nowy herb, w którym jego klejnot lewy pochodzi z herbu von Hülsena, a prawy z klejnotu herbu von Kanitz[35].

Georg Friedrich miał pięcioro dzieci, w tym synów Augusta Fryderyka i Casimira Carla. Obaj synowie początkową naukę odbywali w Jarnołtowie pod kierunkiem prywatnego nauczyciela, studenta z Królewca, którego polecił Immanuel Kant. Fakt ten dokumentuje list Kanta z 1 maja 1784 roku pisany z Królewca do Georga Friedricha w Jarnołtowie[36].

Casimir Carl Gottvertrau hrabia von Hülsen (19.02.1778–26.08.1857) ożenił się z Jeanette Frederique von Bodeck (25.02.1788–15.12.1865), córką właściciela majątku Barzyna koło Pasłęka. W 1825 roku Jeanette odziedziczyła rozległe włości w Barzynie, wówczas hrabia von Hülsen zamieszkał tam jako właściciel. Małżeństwo to miało tylko jedną córkę Marię Gottliebe Kamillę (25.03.1819–30.06.1895), po jej wyjściu za mąż nazwisko rodowe von Hülsen w Barzynie zanikło[37].

Drugi z braci, generał dywizji August Fryderyk hrabia von Hülsen (24.08.1779––19.01.1858), odziedziczył Jarnołtowo po ojcu. Znaczną część życia poświęcił karierze wojskowej. W 1824 roku w Poczdamie poślubił Charlotte von Brandenstein (27.03.1788–24.03.1854), z małżeństwa tego 5 października 1827 roku urodziła się córka Karoline Ernestine. W 1841 roku na wniosek Augusta Fryderyka folwarkowi usytuowanemu w południowej części dzisiejszego Jarnoł-

33 Z. J. Woś, *Wielki Dwór dawne Ankern*, [online] jarnoltowo.pl/wielki-dwor-dawne-ankern/ [data odczytu: 22 maja 2023]; tenże, *Bądki południowy sąsiad Jarnołtowa*, [online] jarnoltowo.pl/badki-poludniowy-sasiad-jarnoltowa/ [data odczytu: 22 maja 2023]; tenże, *Budwity północny sąsiad Jarnołtowa, część 2*, [online] jarnol-towo.pl/wp-content/uploads/2022/01/Budwity-polnocny-sasiad-Jarnoltowa-cz-2a.pdf [data odczytu: 22 maja 2023]; tenże, *Tarpno i jego właściciele*, [online] jarnoltowo.pl/tarpno-i-jego-wlasciciele/ [data odczytu: 22 maja 2023]; tenże, *Drynki* [online] jarnoltowo.pl/drynki/ [data odczytu: 22 maja 2023]; *Dwór w Bądkach*, [online] leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Dw%C3%B3r_w_B%C4%85dkach [data odczytu: 22 maja 2023]; *Drynki*, [online] encyklopedia.warmia.mazury.pl/index.php/Drynki [data odczytu: 22 maja 2023]; zam-ki.rotmanka.com/portfolio/girgajny-dwor-w-formie-willi-wloskiej-rodziny-gluerow/ [data odczytu: 22 maja 2023]. Por. M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn: Studio Arta, 2001, s. 100–101, 106–107, 265, 273–274, 282, 374.

34 E. H. Kneschke, *Neues allgemeines*…, dz. cyt., s. 511.

35 J. B. Rietstap, *Armorial général: précédé d'un dictionnaire des Termes du blason*, Gouda: G.B. v. Goor Zonen, 1884–1887, I, s. 1006.

36 S. Naragon, *Kant in the Classroom*…, m. cyt.

37 L. Słodownik, *Wsie pasłęckie*…, dz. cyt., s. 46.

tówka nadano urzędową oficjalną nazwę związaną z nazwiskiem rodziny – Hülsenhof[38]. Nazwa ta trafiła na urzędowe dokumenty i mapy. August Fryderyk von Hülsen zmarł 19 stycznia 1858 roku w Jarnołtowie, gdzie został pochowany na cmentarzyku rodowym w pobliżu dworu[39]. Ponieważ właściciel Jarnołtowa nie miał syna, a jego jedyna córka w 1851 roku poślubiła Friedricha von Printza (Printz von Buchau), nazwisko rodowe von Hülsen zanikło również w Jarnołtowie.

Jarnołtowski majątek w 1890 roku sprzedano, właścicielem został baron von Spiegel-Borgenbrech z Westfalii. Początek XX wieku, a zwłaszcza okres po zakończeniu pierwszej wojny światowej, okazał się bardzo trudny dla gospodarki i rolnictwa w Prusach. Baron von Spiegel-Borgenbrech w 1918 roku zbankrutował, a majątek ziemski Jarnołtowo zakupiło Wschodnio-Pruskie Towarzystwo Ziemskie i dokonało jego parcelacji na mniejsze gospodarstwa rolne. Kompleks dworsko-parkowy zakupiły przybyła z Francji Charlotta de Beaulier z siostrą[40]. Ówczesny stan jarnołtowskiego dworu i jego otoczenia dokumentuje pocztówka archiwalna. Połączenie z widokiem współczesnym ukazuje zachodzące zmiany. Oba poniższe widoki zatrzymano w kadrze, spoglądając z bliskich sobie miejsc, jednak w odstępie około stu lat.

3. Jarnołtowo, majątek von Hülsenów, w środku dwór z 1770 roku. Pocztówka „Gr. Arnsdorf b.[ei] Mohrungen. Gutshaus", około 1922 roku. Reprodukcja ze zbiorów prywatnych.

4. Jarnołtowo, centrum dawnego majątku ziemskiego, stan w 2023 roku. Fot. Zbigniew Jerzy Woś.

38 A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Neimen (Komturei Christburg) im Mittelalter*, Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 42., Thorn 1934, s. 48; E. Vogelsang, *Daten zu Stadt und Kreis Mohrungen*, [online] docplayer.org/36023111-Daten-zu-stadt-und-kreis-mohrungen-zusammengestellt-von-dr-ernst-vogelsang.html [data odczytu: 21 maja 2023].
39 *Berliner Revue*, vol. 12, s. 380-382 (*Nekrolog. Der Rechtsritter Graf v. Hülsen*), [online] books.google.de/books?id=-DA8AQAAIAAJ&pg=PA380#v=onepage&q&f=false [data odczytu: 22 maja 2023].
40 Z. J. Woś, *Kalendarium Jarnołtowa*, [online] jarnoltowo.pl/kalendarium-jarnoltowa/ [data odczytu: 22 maja 2023].

Na zdjęciu archiwalnym w centrum założenia widzimy od strony południowej dwór wybudowany przez Jerzego Fryderyka von Hülsena w 1770 roku. Była to budowla jednokondygnacyjna, na rzucie prostokąta (14,5 x 29,0 m), z wysokim podpiwniczeniem oraz łamanym mansardowym dachem z naczółkami, z nieznacznie wysuniętym (0,5 m) dwukondygnacyjnym ryzalitem na osi fasady, zwieńczonym trójkątnym szczytem. Do głównego wejścia prowadziły szerokie schody (8,8 m). Schody rozpoczynały bieg 7,9 m przed ryzalitem, kończył je 2,4-metrowy spocznik. Z drugiej strony budowli był podobnie wysunięty ryzalit z drzwiami wyjściowymi na park w przyziemiu i schodami, ale znacznie skromniejszymi (szerokimi na 2,8 m, długości na 3 m)[41]. Do wschodniej ściany szczytowej dworu dostawiono piętrową przybudówkę. W odległości 18,5 m od tej samej ściany w kierunku wschodnim znajdował się budynek gospodarczy (3,8 x 14 m), w wyrysie geodezyjnym oznaczony jako stajnia. Teren pomiędzy stajnią a dworem otaczał płot, tworząc zamknięte podwórze gospodarcze. Do dworu prowadziło jeszcze wejście ulokowane w osi zachodniej ściany szczytowej, poprzedzone schodami zewnętrznymi (3 m szerokości x 2 m). Przed frontonem budowli znalazł się obszerny (o średnicy około 50 m) nieregularnie kolisty klomb rabatowy obsadzony dookoła

5. Jarnołtowo, dwór od strony parku, widok od strony południowo-zachodniej w czasach von Hülsenów. Litografia wydana w serii widoków pruskich rezydencji ziemskich przez Aleksandra Dunckera („Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie", Hrsg. v. Alexander Duncker. Bd. 10., Berlin: Verlag von Alexander Duncker, 1867–1868, nr 590). Źrodło: Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych: bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/20644/edition/27858/content?format_id=2 [data odczytu: 22 maja 2023].

41 Mapa – wyrys geodezyjny z lat 1922–1923, *Kreis Mohrungen, Gemarkung Groß Arnsdorf* (pol. powiat Morąg, obręb Jarnołtowo), nr 55–13, arkusz nr 5 (5.22.7); mapa przechowywana w Wydziale Geodezji i Kartografii Starostwa Powiatowego w Ostródzie – Oddziale w Morągu. Wyrys powstał na podstawie pomiarów wykonywanych od sierpnia do grudnia 1922 r. w związku z parcelacją majątku.

6. Jarnołtowo, dwór, widok od strony południowo-zachodniej, stan w 1998 roku. Postępująca ruina istniejącej jeszcze parterowej części zachodniej. Źródło: Anna Bobko, „Jarnołtowo. Pałac, ob. budynek gospodarczy", karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa, 2000, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa: zabytek.pl/pl/obiekty/zespol-palacowo-folwarcz-863952 [data odczytu: 1 października 2023].

7. Jarnołtowo. Był dwór, 2023. Fot. Leszek Meller.

niskim żywopłotem z krzewów liściastych. Wokół klombu biegła droga dojazdowa do budowli. Tuż za tą drogą po wschodniej stronie dworu usytuowano studnię. Od strony północnej i wschodniej rozciągał się obszerny park ze zróżnicowanym drzewostanem, także z gatunkami z odległych stref klimatycznych. Rozpoczynał go znacznych rozmiarów kolisty klomb rabatowy, otoczony utwardzoną ścieżką spacerową, na którą wchodziło się wprost ze schodów przed elewacją północną dworu. W środku klombu postawiono pomnik na ponadmetrowym murowanym cokole. Mieszkańcy Jarnołtowa, osiedli tu tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej, wspominali, że był to pomnik króla Prus Fryderyka Wilhelma III, który nadał rodzinie właścicieli majątku tytuł hrabiowski, nie jest to jednak informacja potwierdzona. Cokół pomnika stał jeszcze w latach 60. ubiegłego wieku.

Dwór pozostaje dziś w fazie szczątkowej ruiny. Jego degradacja następowała stopniowo. W 1947 roku budynek był cały, funkcjonowała w nim szkoła podstawowa, a w roku następnym przekazano go rolnikom jako budynek gospodarczy do magazynowania produktów rolnych. W latach 60. ubiegłego wieku rozebrano znaczną część ścian, by pozyskać cegły. Do 1990 roku wykorzystywano część piwnic i zadaszonych prowizorycznie powierzchni do przechowywania płodów rolnych. Od 1990 jest opuszczony i powoli niszczeje. W obecnej chwili pozostały jedynie fundamenty i fragmenty jednej ściany zewnętrznej.

Na południowy zachód od dworu, w pobliżu stawu, znajdował się budynek zarządcy majątku, wybudowany najprawdopodobniej nieznacznie później niż dwór (na fotografii archiwalnej majątku widoczny po lewej stronie)[42]. Był to budynek na rzucie prostokąta (19,1 x 10,5 m), z głównym wejściem od strony dworu, poprzedzonym przybudówką – zapewne gankiem (3,5 x 2,1 m) – i wysokimi schodami o szerokości 2 m. Wejście z kolejną przybudówką (5,9 x 5 m) znajdowało się także w szczytowej ścianie zachodniej. Po 1820 roku, gdy właścicielem dóbr był August Fryderyk von Hülsen, majątkiem faktycznie kierował zarządca, bowiem właściciel poświęcił się, jak wspomniano, karierze wojskowej, dosłużywszy się stopnia generała dywizji i pozycji adiutanta ministra wojny, którym pozostawał przez 10 lat.

Po rozparcelowaniu majątku na początku XX wieku, gdy zarządca stał się niepotrzebny, budynek przeznaczono na posterunek policji i mieszkania dwóch rodzin policjantów. Zgodnie z wyrysem z lat 1922–1923 na zachód od budynku usytuowano wymurowany sanitariat (2,25 x 1,9 m). W zabudowie dalszych gospodarstw mieszkali i pracowali kowal i stelmach; dalej znajdował się wiatrak, pomieszczenie z wagą i warsztat naprawczy maszyn. Rządcówka z pewnymi przekształceniami architektonicznymi przetrwała do dziś i nadal służy jako budynek mieszkalny. Zachował się także zaznaczony na wyrysie wybudowany z czerwonej palonej cegły niewielki budynek kuźni, który dawno jednak przestał pełnić swoją pierwotną funkcję[43].

8. Jarnołtowo, dwór Hülsenów i najbliższe zabudowania majątku na wyrysie geodezyjnym z lat 1922–1923. Archiwum Wydziału Geodezji i Kartografii Starostwa Powiatowego w Ostródzie – Oddziału w Morągu.

42 Rządcówka w Jarnołtowie odpowiadała formami architektury rządcówce folwarku Hülsenhof (dzisiejsze Jarnołtówko; budynek rządcówki istnieje do dziś). Wolno przypuszczać, iż oba budynki miały podobną metrykę – oba budował właściciel Jarnołtowa. Być może budowa rządcówki w Jarnołtowie i Jarnołtówku nastąpiła około 1840 r. i poprzedziła wystąpienie Augusta Fryderyka von Hülsena z 4 marca 1841 r. z wnioskiem, aby folwarkowi nadać urzędową oficjalną nazwę Hülsenhof.

43 Istniejące po części do dziś w zabudowie wsi dawne budynki folwarczne położone na północny zachód od rządcówki powstały już po czasach, gdy majątek jarnołtowski należał do Hülsenów, około przełomu wieków XIX i XX. Por. A. Pryszczewski, Jarnołtowo. Zespół pałacowo-parkowy i folwarczny, karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa, 2000, Archiwum NID, [online] zabytek.pl/pl/obiekty/zespol-palacowo-folwarcz-863952 [data odczytu 1 czerwca 2023]. Podobnie autor karty datuje budynek rządcówki.

Po prawej stronie fotografii centrum majątku (na południowy wschód od dworu) widzimy murowany, osadzony na wysokim kamiennym cokole budynek mieszkalny na rzucie prostokąta (9 x 18,5 m), usytuowany równolegle do brzegu pobliskiego stawu i oddalony od niego mniej więcej o 18 m. Z wyrysu geodezyjnego z 1922 roku wynika, iż wejście do budynku prowadziło poprzez zachodnią (widoczną na fotografii) ścianę szczytową. Poprzedzały je schody o szerokości 2,2 m i długości 1,8 m. W odległości 6 m na północ od ściany z wejściem ulokowano studnię czerpalną z żurawiem. Na zdjęciu jest tylko fragment budowli, ale widać, że był to obiekt duży i solidnie zbudowany, o przysadzistej bryle, na kamiennym cokole przypominającym cokół jarnołtowskiego kościoła. To prawdopodobnie najstarszy obiekt z tu widocznych. Budynek w Jarnołtowie zaznaczono i zwymiarowano na wspominanym wyrysie geodezyjnym. Najprawdopodobniej w latach następnych rozebrano go i w jego miejscu postawiono nowy budynek mieszkalny, usytuowany kalenicą prostopadle do brzegu stawu, stojący do dziś. Zlikwidowano też studnię, która znalazła się w jego obrysie. Jednocześnie powstało podwórze z nowymi budynkami gospodarczymi dla utworzonego gospodarstwa rolnego.

Widoczny na pierwszym planie staw jest obiektem naturalnym. Wymienia się go już w akcie lokacyjnym wsi, gdzie przydzielono go na własność założycielowi wsi Heinrichowi[44].

Mieszkający w Jarnołtowie Immanuel Kant zapewne niejeden raz spacerował nad tym stawem, podobnie jak i nie raz spoglądał na mury stojącego do dziś gotyckiego kościoła, i na płyty nagrobne spoczywających wewnątrz świątyni właścicieli Jarnołtowa z XVII wieku[45]. Niemym świadkiem jego pobytu jest też stary dąb, nazywany dziś dębem Jagiełły, rosnący na terenie ówczesnego majątku Hülsenów.

Zbigniew Jerzy Woś

***Zbigniew Jerzy Woś**, mgr inż., pułkownik w stanie spoczynku, ur. w 1952 w Nałęczowie na Lubelszczyźnie, w młodości mieszkał w Jarnołtowie i Olsztynie na Warmii i Mazurach, od 1980 w Warszawie. Po ukończeniu studiów wojskowych o profilu politechnicznym studiował politologię oraz ochronę i kształtowanie środowiska. Przez wiele lat pracował na stanowiskach kierowniczych w instytucjach centralnych Ministerstwa Obrony Narodowej. Obecnie na emeryturze. Prywatnie interesuje się historią Prus. Współuczestniczy w prowadzeniu portalu jarnoltowo.pl, gdzie opublikował wiele artykułów dotyczących historii Jarnołtowa i najbliższych jego okolic.*

44 *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1, H. 2, bearb. v. August Seraphim, Königsberg i. Pr.: HartungscheVerlagsdruckerei, 1909, poz. 894.

45 S. Szczepański, *Płyty grobowe z kościoła p.w. Chrystusa Króla w Jarnołtowie (sprawozdanie z badań przepro wadzonych dnia 26.05.2007 r.)*, Zapiski Zalewskie. Historia – Kultura – Środowisko, nr 13, 2007; Z. J. Woś, *Kościół Chrystusa Króla widziany wewnątrz*, 2012, [online] jarnoltowo.pl/kosciol-wewnatrz/ [data odczytu: 21 maja 2023].